

Vydává Romano džaniben
Ondříčkova 33, 130 00 Praha 3
tel.: 222 715 947, e-mail: dzaniben@email.cz, www.dzaniben.cz
bankovní spojení: 161582339/0300

Šéfredaktor: Peter Wagner
Výkonné redaktorky: Lada Viková a Helena Sadílková
Recenzovali: doc. PaedDr. Eva Šotolová, PhD a Dr. Christiane Fennesz-Juhasz
Technická redaktorka: Eva Zdařilová
Sazba: Petr Teichmann
Tisk: PBtisk, Příbram
Obraz na titulní straně: Rudolf Dzurko: Romský slovník (výřez obrazu).
Obal: skleněná drť, převzaté z: Rudolf Dzurko, Arbor Vitae, 2002
Na zadní straně: Z korespondence M. Hübschmannové V. Haluškoví.

Produkcí zajišťuje nakladatelství G plus G, s.r.o.,
Plavecká 14, 128 00 Praha 2
tel: 222 588 001, e-mail: gplusg@gplusg.cz, www.gplusg.cz

Náklad: 600 ks
Doporučená cena: 140 Kč
Roční předplatné: 280 Kč (včetně poštovného a balného)

ISSN 1210-8545
Evidenční číslo podle tiskového zákona: MK ČR E 6882

Nevyžádané rukopisy a fotografie se nevracejí. Obsah zveřejněných polemických článků nemusí být totožný se stanoviskem redakce. Podávání novinových zásilek povoleno Ředitelstvím pošt Praha č.j. NP 1360/1994 ze dne 24.6.1994.

— Milena Hübschmannová a kánon romské literatury

Vzpomínám si, jak jsem přišla za Milenou Hübschmannovou s jedním ze svých prvních pokusů o umělecký překlad z romštiny – Hlaváčovou básní „Romaňi blaka“. Vcelku se jí líbil (a já jsem se tím pochopitelně cítila nadmíru poctěná), ale přesto měla jednu výhradu: „Víte, tam, jak se píše *‘e kaľi raňi bare balenca, kale jakhenca, anel zumin andre čikuno čar‘* – ono by tam přece jenom mělo být, že ta žena je *dáma!*“ Tenhle malý detail mi utkvěl jako natolik charakteristický, že v něm s odstupem času nacházím jeden z klíčů k otázce, jakou roli vlastně Milena Hübschmannová přisuzovala romské literatuře a jak se tento postoj promítal do její redaktorské a překladatelské práce. Na neúhybnost, se kterou spatřovala dámu v chudé Romce z Hlaváčovy básně, totiž narážím snad v každém jejím textu, názoru i počínu – v podobě vytrvalého úsilí uvidět, vyzdvihnout a obhájit jedinečnou důstojnost každého jednotlivce z romské krve.

Milena Hübschmannová opakovaně připomínala, že za její celoživotní volbou stálo okouzlení tradiční podobou romské kultury, do které v mnoha ohledech vplynula. Je však zřejmé, že současně zůstala v jistém smyslu mimo ni, nad ní, a mohla ji tedy – také díky své mimořádné erudici a pronikavému myšlení – zároveň prožívat i promýšlet. Uvědomovala si tak spontánně řadu zákonitostí, na které jinak narážíme hlavně v antropologických teoriích – především velice záhy vycítila nebezpečí, že „se ztrátou jazyka, na který byla vázaná veškerá slovesná tvorba dennodenně připomínající [romské] humánní hodnoty, s rozpadem komunity, která bděla nad tím, aby byla dodržována úcta a etika, budou Romové vehnáni do kulturního a etického vakua, odkud nevede cesta jinam než do nápravných zařízení“, i to, že „odnětí jedněch hodnot neznamená automatické přijetí hodnot jiných.“¹ Nemohu se zbavit pocitu, že – ač měla romskou literaturu zjevně ráda i samu o sobě a rozhodně k ní chovala značný obdiv – pro ni byl následně vždy o něco důležitější význam psané literatury jako platformy a tezauru romského jazyka a potažmo tradičních kulturních hodnot. Také její často citovanou myšlen-

1 Hübschmannová, M. Předmluva. In *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*. Lacková, I. Praha: Triáda, 1997, s. 13.

| Štěpánská, 2003 | foto Antonín Hübschmann |

ku, zda „duše romské pohádky nevchází do rodící se romské literatury“, nebo neméně známou tezi o „průniku vzniku a zániku“ v romské slovesnosti² nakonec čtu spíše jako výpověď o funkcích slovesnosti v životě komunity než jako ryze literárněanalytické dotazování. Tomu ostatně nasvědčují i mnohé další Mileniny myšlenky, v nejpřednější řadě její výklad zrodu romské autorské tvorby jako momentu, kdy se prolnula možnost tvořit a publikovat s naléhavou potřebou nahradit dosavadní způsoby komunikace novými formami.³

Analogicky přistupovala zhusta k literárním dílům nikoliv jako k autonomním světům umělecké fikce, ale jako k odrazům/ obrazům skutečnosti (např. při práci na překladu Peštovy povídky „Roza“ můj rozlet často střízlivě usměrňovala připomínkami typu „takhle to ale nechodilo“, „takhle by to nikdy neřekla“ a podobně), a tudíž si na textech – samozřejmě vedle jazykové propracovanosti a etnického uvědomění – cenila zpravidla obsažnosti a autenticity: v tomto ohledu není bez významu, s jakou přesností si pamatovala inspirační zdroj i pozadí vzniku nejrozumnějších romských povídek a básní. Třetím výrazným kritériem přitažlivosti díla pro ni pak často byla etická orientace: na jmenované povídce „Roza“ si Milena cenila mj. toho, s jakou samozřejmostí se v závěru celá vesnice bez rozdílu etnika postaví za zkoušenou romskou hrdinku; naopak neúprosně antigádžovská povídka Franty Demetera „Kaskero Del feder“⁴ v ní přes své nesporné vypravěčské kvality vyvolávala rozpaky. Lituji, že nevím nic bližšího o tom, podle čeho hodnotila práce v literárních soutěžích, na kterých se občas podílela jako porotkyně; je však možné, že jsme se základních principů právě dotkli.

Tato východiska spatřuji také v základech Mileniny překladatelské práce: texty jsou obvykle překládány bohatým, živým jazykem (Milenino jazykové nadání se vztahovalo v plné míře rovněž na mateřštinu, což mohou doložit i její povídky, vydané v roce 1965 pod názvem *Spokojení lidé*, jejichž jazyková mnohotvárnost a virtuozita zdaleka převyšuje obsahovou stránku), který však zahrnuje četné „romismy“, a českému čtenáři tak směle zpřítomňuje dosud ne-

2 Hübschmannová, M. Romové a jejich pohádky. In *Romské pohádky*. Praha: Fortuna, 1999, s. 8.

3 Hübschmannová, M. Slovesnost a literatura v romské kultuře. In *Černobílý život*. Ed. E. Davidová, Z. Jarošová. Praha: Gallery, s. 139, 145 apod.

4 Viz Romano džaniiben 1-2/1997, s. 24-28.

známé kulturní reálie a jazyková schémata. V tom spatřuji jeden z projevů Milenina úsilí – o kterém ostatně kdesi výstižně napsala, že je jím přímo „posedlá“ – jak zprostředkovat Nero-mům co možná nejvíc poznatků o romské realitě. Důraz na obsažnost, sdělnost, informační hodnotu textu pro příjemce neznalého tradiční romské kultury pak často převáží ostatní alternativy. Během překládání „Rozy“ jsme se několikrát dohadovaly, jak vyřešit romská citoslo-večná zvolání v přímé řeči: zatímco já jsem se přikláněla k variantám typu „jezusmarjápanno“ (které mi v českojazyčném textu připadaly přirozenější a méně rušivé), Milena bědovala: „Ale to ona nemůže takhle říct, to přece není žádná slovenská selka!“, a nakonec rozhodla: „Všechno to ojajujte a odevlujte, a bude to v pořádku!“

Mohlo by se tedy zdát, že se Milena Hübschmannová vždycky snažila bez kompromisů prosazovat romskou kulturu, a tedy i literaturu, i v jejich méně srozumitelných aspektech a důrazem na jejich imanentní i vnějškovou jinakost přimět neromské příjemce k rozšíření jejich horizontu. Při konkrétním pohledu však docházíme k méně jednoznačnému názoru. Soustředíme-li se například na změny, kterými procházely vydání od vydání některé básně, jež Milena redigovala, nelze vedle jiného nepozorovat hledání, jak opracovat tvar textu tak, aby byl literárnější podle obecného kánonu, a zároveň co nejsdělnější. Kupříkladu strofa z básně „Lačo jilo mira babakero“ už připomenutého Franty Demetera se v průběhu let měnila následovně:

O papus lavutaris	O papus lavutaris	O papus sas lavutaris
the chartas has,	the o chartas sas,	the chartas sas,
jov motiki kerelas,	tu leske phurdehas,	tu leske phurdehas,
tu leske phurdehas,	zajďica pro dumo	zajďica pro dumo
ola motiki lehas,	gav gavestar phirehas,	gav gavestar phirehas,
pal o gava bikenehas.	chanla bikenehas.	chanla bikenehas.
(<i>Romano l'il</i> 2/1972)	(<i>Romane gila</i> , 1979)	(<i>Romano džaniben</i> , jevend 2003)

Pomineme-li charakteristickou, avšak v tento okamžik irelevantní záměnu přejatého výrazu „motiki“ za původní romské „chanla“, stále je patrný posun k rytimizaci verše a k zajímavější metaforice: od víceméně statického, konvenčního zobrazení romských manželů – kovářů, odpovídajícího nejspíše mluvené řeči, k barvitému básnickému portrétu upracované kovářovy ženy (který daleko lépe vyjadřuje předmět básně, jímž je tato žena sama), v němž každý řádek přidává novou kulturní informaci (žena muži dmýchala měch, pak si dala na záda zajdu, chodila po vesnicích a prodávala mužovy výrobky – totéž, avšak suchým vědeckým jazykem, shrnují také etnologické příručky!). Navíc dvojverší „gav gavestar phirehas/ chanla bikenehas“ samotným svým rytmem přímo evokuje představu klopotné chůze s těžkým nákladem. Jsem přesvědčena, že Milena vybírala z rukopisných verzí i s vědomím právě napsaného.

Podobně potom vyznívají také různé verze překladu téže básně. Ve čtyřverší „vaš o chan-la love/ vaš o love maro/ mi chan o čavore/ bo tuke len pharo“ Milena obětovala paralelismus prvních dvou veršů i celkovou sevřenost ku prospěchu naléhavosti vyznění. Znalá dobové reality konkretizovala „love“ jako nepatrnou almužnu a upřesnila okolnosti takové podomní směny: jako narativní protichůdkyně ponížené romské matky se v překladu básně objevuje selka. Srovnání obou dostupných překladů prozrazuje rovněž dvojí formální i významový pohyb: nejprve je jednoduchá písňovost originálu zcela upozaděna důrazem na slovo, podruhé je vzájemný poměr vyrovnanější.

Po koruně, za korunu,
kousek chleba líběj dát,
mám doma pět drobných dětí,
nevíte, jaký mají hlad.
(*Romane gila*, 1979)

Pár halířů nebo chleba
líběj, selko, dát!
Je mi líto těch mých dětí,
pořád mají hlad.
(*Romano džaniben*, jevend 2003)

Nápadné významové rozvolnění (jež je při překládání do značné míry legitimní) není samoúčelné. Tak jako v dalších a dalších překladech Mileny Hübschmannové má svůj smysl jako zvolený způsob, jak při převádění literárních projevů z jednoho kulturního prostředí do jiného zprostředkovat vždy co nejširší kontext. Proto v Hlaváčově verši „pro kašt e momeli labol“ nehoří v Milenině překladu svíčka na dřevě, ale „na kousku dřeva“, a proto v básni Tery Fabiánové „Raťate avlom“ místo prostého „Běž, holka, tchyně čeká/ běž vařit, péct, zadělávat!“ (Av, čhaje, e sasvi užarel/ av te tavel, te pekel, te ušanel!“) novomanželka slyší: „Tak, holka, tu máš věno -/ a utíkej za tchýní/ dělej, ať na oběd je uvařeno!“⁵ Pro přesnost připomeňme, že tímto kontextem Milena vždy rozuměla především souřadnice zanikajícího světa romské etické a kulturní tradice.⁶

Redakční prací a překlady však přínos Mileny Hübschmannové romské literatuře zdaleka nekončí. Nejde jen o to, že byla bezesporu jejím „prvním hybatelem“, jak ji příležitostně označila dr. Jana Horváthová, ani o to, že vymyslela a zavedla pro romskou literaturu kánon překladatelských postupů, ale především romskou autorskou tvorbu průběžně reflektovala, hledala její místo a svými postoji a komentáři vytvořila pro českou romistiku i literární vědu v tomto bodě základní předporozumění. Na tomto místě opět nenacházím uspokojivou

5 Viz Hübschmannová, M., ed.: *Romane gila/ Romské písně*, Praha: OKD Praha 8, 1979, s. 38–39.

6 Průzračným dokladem je Milenina dětská čítanka *Amari abeceda* (Praha: Fortuna, 2002), ve které říkadla, přísloví a pohádky čerpající z romské kulturní tradice navíc doplňují historizující ilustrace Luby Končkové-Veselé.

[illegible]

Aja cu o cheie înmânată la uşă şi poţi să
poartă poartă. Poartă o poartă mică şi vîrbi
groses poartă variabile, poartă laice and
sunt, bare gresite spre laice unde.
O Măce lae sa kăta, în se clau potent
poartă laice „Aj, damă! fiam karmela,
phoria! Afe chee karm, lafi at, lafi ne?”
„Se sa karm rat karm” o cheie (karm,
Măce)

„Aici, nu numai că mănâncă te pînă! Aici
bucur mă chin, în duce-mă mănâncă pînă!”
„Jă De! tot te mănâncă, băi tot te chină pînă
e fieri! Mă băi mănâncă!”

„Ja, stvarno, imam tako čudni gošć u Buri. Ne čudim se ako će se otkriti.“

„Miköz, ha én vagyok a gyilkos? Tíz évvel később?
Borom! A vesztés talán másként. Ha phorce is
van, akkor talán Borom?”

„Jaj, ghinea!” Iar a Miller te ami, ale
misteri leke cu noi. Mithalia, ing sa
jehkingsley pot te khirel la variatiar.
„Lochi cu, ghinea!” Iar pace, peptas khore
Dolce, charlennia din atmanala.

O phraso varietale difuzas poestere droncia. Difuze parol e past kjo Kame. Kollon difuzet par e klerumet varietale brendit anshet past varietale. K'nda taj ansh? So kerd ansh past past mat? Kame nda e Rendi Terdit tel fide. O phraso prodital parol e leonit. vifonit. Hron, Hron, so kame ansh? So ansh vifonit vifonit vifonit?

„Kas lig'zaro? Mo ra eia du ando maribis. Fudo bi oio, te volos them. Iy, nre Delors, io de, kaj te affut! Ca te na, uel mardidlo andre koda maribant! Truc dharocan angne cark'os rre, nre-ko, na

[illegible][illegible]

„Aha, naechce se ani spát! Je taková pitvaná
moje, no, tak si tu tak chvilku“ - tak se diví
některé chvilky spát. Pán Bůh si té najde
Věnu si do toho vstane“ -

„Alc dudu, copaci joia nău, nău dudu
Nău dudu, nău dudu, nău dudu“

„Mittelschmerz“ ist sehr unangenehm! Hast du es
bekannt? Sollte ja! Ist normal. Du bist doch
in den letzten Tagen??

„Ale dšlo“ dal se Milko do smicha, ale
kľakol mu pľ tvoj nabyto. Hladil, aby sa
rozprestalo sa nestrachom zhoril.

Dobro jutro, Mito! Dobro jutro, Mito!

[illegible]

„Rău, ca toate varioul? Ce rău?” Călin
nădăra.

„Kotno milina čokati? Mili mož je oršole na
vogni. Ica kady by prišel došni, ta by se mi
stevilo. Ach Božičko, dej, o' to pšestja! Ar
na luy v t' v'šev nastajajo! Ti diti mi
medu na kolo, jst' je m'ne stvati!"

odpověď na otázku, zda Milena Hübschmannová v konečné instanci nepokládala za podstatnější tento metaliterární diskurz, tedy ty aspekty umělecké tvorby, které přesahují meze literatury a působí v celospolečenských souvislostech.

Stejně jako napomáhala kanonizaci „příběhu“ romské historie s jeho zásadními mezníky, načrtla také reprezentativní představu vývoje romské literatury včetně toposů, jež následně mohou být přejímány z jedné následovnické práce do druhé – metaforické označení porevolučního boomu romské tvorby za „explozi“, postřeh o dobovém „ohromení nad možností psát romsky“, pojetí romské literatury jako niterné, intuitivní záležitosti „nеспoutan[é] apriorním poučením o formálních konvencích“⁷ atp. Zhusta v jejích literárněkritických úvahách cítíme potřebu romskou literární tvorbu a priori obhajovat a bránit; ta se pak uplatňuje s určitou ambivalencí. Odlišnost romské literatury (především její bezprecedentnost, funkční zatíženost a specifické požadavky na literární hodnotu) Milena Hübschmannová častěji jaksí omlouvá nebo vysvětluje pomocí neromských paralel, než by ji jednou provždy jednoduše prohlásila za danou.⁸ Zároveň se však nebojí konstatovat, že „Čech s úplně jiným estetickým a kulturním zázemím nemá právo do toho mluvit a říkat ‘takhle pište, takhle nepište’. To ať posoudí Romové sami“,⁹ jinakost romského slovesného umění na mnoha jiných místech akcentovat (např. s ohledem na jeho žánrovou diferenciaci) a vyzdvihnout ji jako jeho klad.¹⁰

„Posedlost úsilím sdělit co nejvíce“ prolíná i metatextovou rovinou. Vlivem tohoto zaujetí je každá (nejen) literárněhistorická práce Mileny Hübschmannové v podstatě malým kompendiem, shrnujícím znovu a znovu bezmála všechny rozhodující momenty romské kultury a historie. Jelikož Milena nemohla vyloučit, že ta která stať není první, případně jedinou nezaujatou informací o Romech, kterou dostává neromský čtenář do rukou, integrovala např. do předmluvy k obdivuhodné publikaci *Po židech cigáni* (Praha: Triáda, 2005) celou řadu doplňujících údajů, samozřejmě včetně citátů v romštině, anebo zahájila studii o slovesnosti ve sborníku *Černobílý život* (Praha: Gallery, 2000) obšírným výkladem pojmu kultura. Ani posledně jmenovaný počín však není žádným planým hnidopištvím, a to hned ze dvou důvodů: jednak díky Milenině neoddiskutovatelné schopnosti uvažovat o věcech netradičně přináší i inter-

7 Romano džaniben 1-2/2002, s. 67.

8 Za tímto postojem lze vytušit nepříjemné zkušenosti z minulých dob (kdy ještě Romové, a tím méně jejich literární tvorba, ani náznakem nebyli „trendy“, jako je tomu dnes), pod jejichž vlivem vnímala neromskou kulturu často jako plytčí a nepřátelštější, než se může jevit jiným. Rozhodující úlohu však nejspíš hraje její přání, aby neromští čtenáři Romy co nejlépe pochopili a aby tak obě strany získaly možnost překonat „dědičný hřích vzájemné neochoty a neschopnosti se dorozumět“. Hübschmannová (1999), c. d., s. 11.

9 Hübschmannová, M.: „Počátky romské literatury“. In: *Žijeme spolu, nebo vedle sebe? Sborník z konference o literatuře a kultuře národnostních menšin v České republice*. Praha: Obec spisovatelů, 1998, s. 66.

10 Viz pozn. 6.

pretace tak zprofanovaného pojmu, jako je kultura, nové podněty; jednak Milena poměrně často ve svých odborných textech vychází z poněkud odlišného, nesamozřejmého předporozumění, na něž velmi vhodně považuje za nutné předem upozornit.

V rozhovoru pro Romano hangos 7/2002, přetištěném znovu po jejím tragickém úmrtí, Milena Hübschmannová k tématu říká: „Je mi líto, že už v sobě nemám tolik síly, chtěla bych pokračovat ve své práci dál. Chtěla bych pozvednout romskou kulturu, aby ji poznali nejen Romové, ale i Češi tak, jako jsem ji poznala já.“ Ve své skromnosti a ve svém perfekcionismu by nejspíš neuznala, přinejmenším ne nahlas, že pro tento cíl vykonala snad ještě víc, než je v možnostech jediného člověka: kromě mnoha a mnoha jiných (a snad skutečně významnějších) věcí vyvolala v život celý jeden literární proud a způsobila, že vzbudil ohlas přesahující své domovské hranice; zmapovala celý jeho prostor; a zároveň na této mapě ponechala dostatek lákavě bílých nebo jen nahodile zanesených míst, která pro její odborné následovníky znamenají vábné pozvání.

Zusammenfassung

Milena Hübschmannová und der Kanon der Roma-Literatur

Milena Hübschmannová war unter anderem auch als Redakteurin und Übersetzerin von Roma-Literatur tätig. Der Schwerpunkt ihrer Arbeit in diesem Bereich besteht in ihrem Bemühen, in jedem Rom dessen einmalige Würde hervorzuheben.

Sie wurde von der traditionellen Kultur der Roma verzaubert und obwohl sie diese als ihre eigene annahm, behielt sie gleichzeitig einen bestimmten Abstand. Sie war sich der Gefahr bewusst, dass die Roma mit ihrer Sprache auch ihre Kultur und ethischen Werte verlieren würden. Denn „das Ablegen der einen Werte bedeutet nicht automatisch die Annahme der anderen“.

Für Milena Hübschmannová stellte die geschriebene Literatur ein Medium für die Roma-Sprache dar. Die einzelnen literarischen Werke waren für sie Abbilder der Realität und sie schätzte es, wenn der Text umfangreich und authentisch war.

Für die Übersetzungskunst von Milena Hübschmannová war es typisch, dass sie mit allen Mitteln versuchte, den Nichtroma Wissen über die Roma zu vermitteln anhand von „Romismen“. Doch obwohl für sie an erster Stelle der Informationsgehalt eines Textes stand, bemühte sie sich mit der Zeit immer mehr um eine Ausgewogenheit von faktischem Inhalt und literarischer Form. Die Entwicklung dieser Tendenz demonstriert uns Alena Scheinostová an drei Beispielen eines Gedichtes von Franta Demeter, das sich innerhalb von 31 Jahren unter Milenas Hand von einer informativen zu einer gleichzeitig poetischen Bearbeitung wandelte. Dieselbe Entwicklung können wir auch bei der Übersetzung des Gedichtes ins Tschechische vorfinden. Dabei war für Milena immer wichtig, einen möglichst weiten Kontext mit einzubeziehen, z.B. in einer Strophe von L. Hlaváč brennt z.B. die Kerze nicht auf dem Holz (wie im Original steht), sondern auf einem Stück Holz...

Der wichtigste Beitrag von Milena Hübschmannová besteht aber darin, dass sie die Literatur der Roma reflektierte und einer neuen literarischen Strömung Leben einhauchte. In dieser Hinsicht sind ihre literaturhistorischen Arbeiten und vor allem ihre bewundernswerten Einleitungen von großem Wert, in denen sie immer wieder die wichtigsten Momente aus der Kultur und Geschichte der Roma erwähnt, damit sie einmal wie selbstverständlich von der Gesellschaft angenommen werden.

Eva Zdařilová